

УДК.[94(477.43):257,2]«-2/12»

С. Семенчук

ПРО ЯЗИЧНИЦЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ЧАСТИНИ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я: ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

У статті характеризуються окремі язичницькі скульптури зазначеної території, зокрема статуї-менгіри доби бронзи із с. Мишків Заліщицького району Тернопільської області. Подається інформація про результати археологічних розвідок автора 1999 року, (антропоморфний ідол поблизу с. Пижівка Новоушицького району Хмельницької області, погруддя скіфської «баби» біля с. Березівка Новоушицького району Хмельницької області. Вперше вводиться в науковий обіг інформація про язичницький антропоморф давньоруського часу, виявлений в межах с. Березівка Новоушицького району Хмельницької області: ідентифікація, аналогія, датування.

Ключові слова: антропоморф, ідол, кам'яна «баба», монументалістика, скульптура, Середнє Подністрів'я, язичництво.

Однією із складових тогочасної релігії було язичництво, яке посідало значне місце у формуванні витоків духовної культури в дохристиянські часи. Саме регіон лівого берега р. Дністер, завдяки сприятливим природньо-кліматичним умовам, став локальним для розвитку цієї релігії в регіоні [19, с.192-200].

Досліджувана територія знаходиться на південь від Авратинської (Верхньобузької) височини, знижуючись в напрямку Дністра. У літературі прийнято називати цю територію Лівобережним Подністрів'ям (Придністрів'ям) [14, с.7-9].

В адміністративно-територіальному поділі означений регіон охоплює Кам'янець-Подільський, Дунаєвецький, Новоушицький, частково –

Чемеровецький, Городоцький, Ярмолинецький та Вінковоцький райони Хмельниччини, а також лівобережжя Тернопільської та Вінницької областей, складаючи площу близько 5 тис. км.²

На вказаній території знаходиться низка пам'яток язичництва, які віддавна були у полі наукових інтересів. Складовою цієї теми є язичницькі статуї Подністров'я [20, с.66]. Публікація язичницьких старожитностей вказаного регіону, безперечно, сприятиме поступовій ліквідації білих плям у знаннях з історії вивчення язичництва.

Початок дослідження антропоморфних скульптур у Середньому Подністров'ї припадає на кінець XIX – початок XX ст. Польові роботи узагальнено у працях В. К. Гульдмана [1, с.300] та Ю. Й. Сіцинського [2, с.205-210], в яких подано низку пунктів, де в різний час виявлені язичницькі старожитності. Це – Іванківці-Олешинські, Березна, Березова, Хоньківці, Козлів, Пижівка, Хребтіїв, Кузьминчик, Ольховець. На жаль, не всі з відкритих кам'яних язичницьких скульптур стали надбанням науки [18, с.46-50].

Плідними в історії вивчення язичництва Подністров'я виявилися дослідження археолога І. С. Винокура, матеріали яких знайшли висвітлення у монографічних роботах «Історія та культура черняхівських племен» (1972 р.) [6, с.104-142], «Давні слов'яни на Дністрі» (1977 р.) [5, с.36-46], «Буша» (1991 р.) [4, с.110-132], «Бакота. Столиця давньоруського пониззя» (1994 р.) [3, с.20-46], «Черняхівська культура, витоки і доля» (2000 р.) [7, с.123-173]. На сторінках цих праць систематизовано значний матеріал про духовність населення першої половини I тис. н. е. в Подністров'ї.

Наприкінці XX століття археологи І. П. Русанова та Б. О. Тимошук дослідили місце на городищі-святилищі Богит, де колись встановлено було Збруцький ідол. Про це наукове відкриття йдеться у їхній спільній монографії «Языческие святилища древних славян» (1993 р.) [17, с.5-135].

Язичництву присвячено також монографії російського археолога Б. О. Рибаківа – «Язычество древних славян» (1981 р.) [15, с.6]; «Язычество

Древней Руси» (1987 р.) [16, с.280]. Інформація про язичницькі антропоморфи бронзового віку закладена у статтях А. С. Тура, Ю. М. Малєєва «Мышковский идол» (1977) [22, с.383-384], Р. В. Забашти «Идол із села Мишків» (1990 р.) [11, с.24-25] та В. І. Олійника «Антропоморфні стели із села Мишків на Тернопільщині» (2000 р.) [13, с.96-100]. Детальний опис Березівської скульптури скіфського часу подано у статті В. А. Гуцала, С. О. Семенчука «Кам'яна статуя із Лоївець на Середньому Дністрі» (2004 р.) [9, с.116-118].

Метою цього повідомлення є відображення історико-культурної сутності кам'яної скульптури регіону у хронологічних межах епохи бронзи, раннього заліза і раннього середньовіччя.

Найдавнішими у хронологічному полі західного регіону України та Середнього Подністров'я вважаються дві статуї-менгіри із с. Мишків Заліщицького району Тернопільської області. Так, одну зі стел було відкрито у 1976 р. місцевими жителями під час земляних робіт одним із місцевих жителів в урочищі «Новина», що на відстані 100-150 м. від правого берега р. Серет, недалеко від північно-західної околиці села [13, с.96-100].

Знайдений уламок статуї лежав горілиць, на глибині 35-40 см від поверхні, звернений головою на північний захід. У місці знаходження ідола виявлено фрагменти кераміки трипільської, гава-голіградської і черняхівської культур [21, с.383-384]. Уціліла частина ідола (рис. 1) має висоту 1,07 м ширину 0,42- 0,45 м і товщину 0,14-0,15 м.

Стела зображує людську фігуру, виписану на кам'яній плиті у повний зріст. Деталі передано різьбленням у техніці низького рельєфу. Контрастно виділено лише голову, яка піднята на досить довгій, але грубій шиї, що плавно переходить у похиле вузьке надрамення шириною 0,42 м. Лицьова частина голови відображає обриси широкого, вилицюватого обличчя з низьким чолом і масивним підборіддям (висота і ширина 0,23 м). Маківка нависає над чолом. Помітними заглибленнями позначено широко розставлені очі та довгий прямий ніс (довжина 0,08 м і ширина внизу 0,04 м).

Скривленою врізаною рисою показано рот, нижче якого є овальне заглиблення довжиною 0,075 м і шириною 0,06 м. Руки зображеного зігнуті у ліктях. Їх скомпоновано на грудях під незначним нахилом одна до другої. П'ястуки рук відтворено частково, окремими рисками позначено розчепірені пальці. Контури рук і пояса фіксуються також і на бічних гранях стели. Нижче майстер помістив три паралельні дугоподібні лінії, показавши їх вершинами догори (відстані між їх вершинами 0,06-0,08 м).

Поверхня стели пошкоджена: злам під дугоподібними лініями, значне вищерблення лицевої сторони, а також сколи і глибокі подряпини [13, с.97-98].

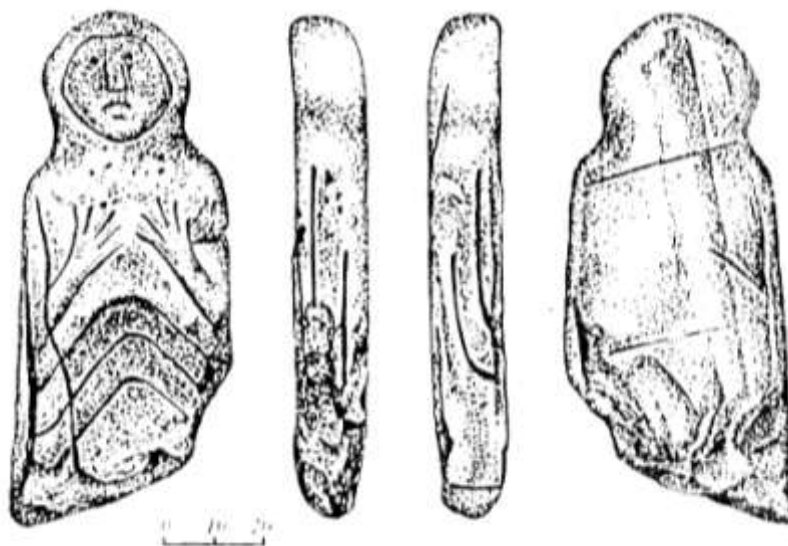

Рис.1. Антропоморфна стела з урочища «Новина» с. Мишків - знахідка 1976 р.

Стосовно мишківської стели дослідники А. С. Тур, Ю. М. Малеев висловили думку, що вона вписується у низку слов'янських ідолів, відображуючи жіноче божество [22, с.384]. Іншу версію висловив Р.В. Забашта, відносячи її до стел епохи бронзи [11, с.24-25]. На його думку, найближчою аналогією до цієї пам'ятки є стела з Білогрудівки на Уманщині [10, с.230].

Версія дослідника Р.В. Забашти, вважаємо, об'єктивно відображає історико-культурну сутність означеної стели. По-перше, вона є найдавнішою з-поміж виявлених тепер антропоморфних зображень на території Середнього Подністров'я, відкриваючи собою історичний ряд язичницької

монументальної скульптури регіону. По-друге, Мишківська скульптура означає західну межу серед стел бронзового віку в Україні та є північним кордоном для аналогічних пам'яток, які досліджені також в Болгарії, Молдові, Трансільванії (стели Баядеш-Криш).

Отже, мишківська знахідка є своєрідним географічним індикатором поширення скульптур бронзового віку у Східній і Західній Європі.

Історія Мишківського ідола має продовження у знахідці ще одного зразка ідола, якого відкрито у 1981р., знову ж таки поблизу с. Мишків на орному полі в урочищі «Новина», недалеко від джерела Скала. Знахідка – фрагмент антропоморфної стели, яку виготовлено із вапняку (рис. 2). Висота знахідки 1,28 м. Ширина верхньої частини стели 0,42 м, нижньої – 0,51 м, товщина вгорі 0,13 і внизу – 0,15 м. Торцева частина статуї має товщину 0,08 м. Різьблені лінії зображень на лицевій стороні ідола досягають ширини 0,003-0,006 м і глибини 0,003-0,005 м. У перетині стела чотиригранна, із заокругленими бічними гранями. На лицевій стороні, у нижньому рельєфі, зображено зігнуті в ліктях руки, притиснуті до грудей. Пальці рук розчепірені. На бічних гранях наявна передплічна частина рук.

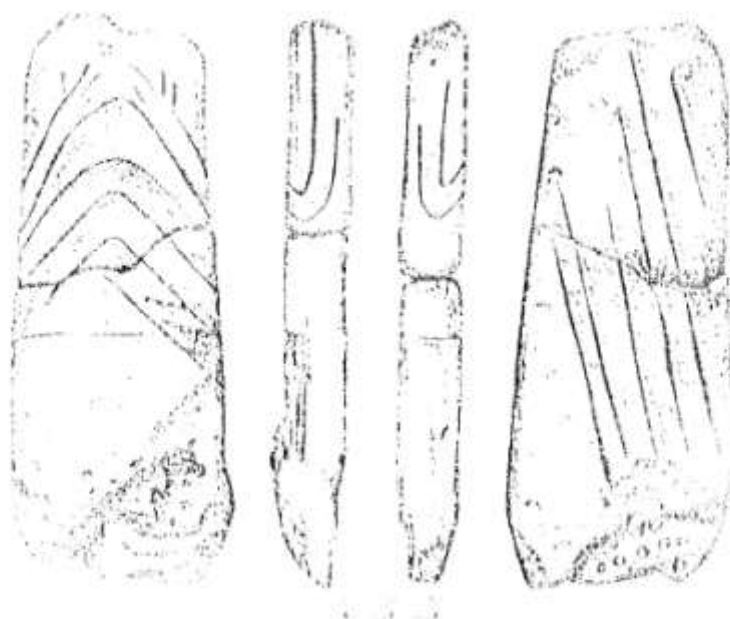

Рис.2. Антропоморфна стела з урочища «Новина» с. Мишків - знахідка 1981 р.

Нижче рук прорізано дугоподібні лінії. Нижня частина кам'яної стели частково пошкоджена, голова скульптури відсутня. На зворотній стороні антропоморфа є шість косо розміщених прямих заглиблених ліній. У низькому контурі рельєфу, на торцях, наявні обриси плечової частини рук. Дослідник В. І. Олійник, вважає, що означений фрагмент стели, це – друга, складова частина язичницького скульптурного комплексу із с. Мишків Тернопільської області, який функціонував у часи епохи бронзи [21, с.177].

Групу язичницьких старожитностей доповнює знахідка із Хмельниччини, яку автор виявив у 1999 році під час археологічної розвідки в Новоушицькому районі. Її відкрито на площі садиби жителя с. Березівка В. Д. Стадницького, який перевіз статую із групи курганів урочища «Колач», що знаходиться за 3 км південніше означеного села [9, с.166].

Знахідка демонструє стелу трикутної форми, виготовлену з пісковика білого кольору з прошарком кварциту (рис. 3). Нижня частина статуї не збереглася. З фронтальної сторони статуя передає людську постать у низькому рельєфі різьби. Голова схилена на груди, шия не виражена. Обличчя дещо видовжене розміром 20,2 x 23 см. Ніс злегка скошений, очі і рот передано овальними лініями. З лівого боку голови зображено контури сережки. Такий самий знак, але затертий, наявний з правого боку. Двома лініями глибиною 1,5 см майстер зобразив гривну, яка відділяє голову від плечей. Торс скульптури закриває одежа покрою каптан. Майстер показав навіть подвійні шви і металеві прикраси вздовж борта каптана. На нашу думку, березівська статуя має всі ознаки ранньоскіфських кам'яних скульптур VII ст. до н.е., узгоджуючись із аналогічними матеріалами, що їх отримала дослідниця Л. І. Крушельницька [20, с.177].

На археологічній карті Поділля Ю. Й. Сіцинського поблизу біля с. Пижівка Новоушицького району Хмельницької області є інформація про ще одну стелу в регіоні: «на границі сь с. Лоевцами есть каменный столбъ въ 2 ½ саж. высоты, назыв. «Бабою»» [2, с.191]. Його пошуки затягнулися аж до 1999 р. Здійснюючи чергове обстеження, автор виявив означену кам'яну

скульптуру за 3 км на південний схід від с. Пижівка, у напрямку колишнього с. Лоївці, в урочищі «Пижівська Дубина» [21, с.98].

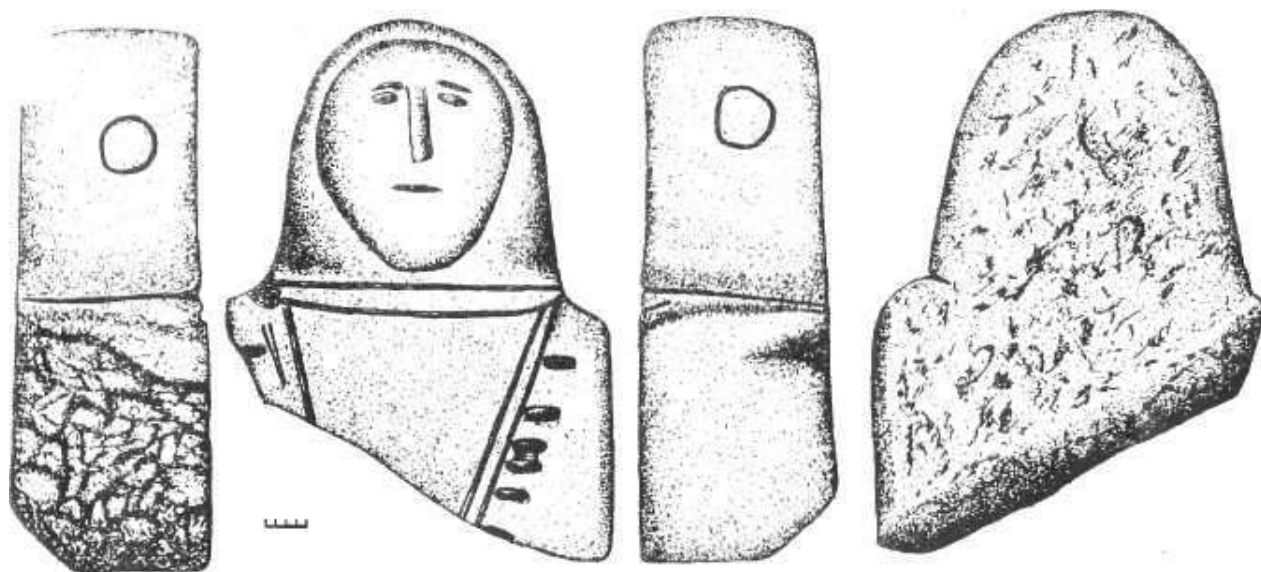

Рис. 3. Кам'яна скульптура із с. Березівка на Середньому Дністрі.

Ідол являє собою прямокутний чотириохгранный кам'яний стовб виготовлений із вапняку та глибоко закопаний в землю (рис. 4). Скульптуру зафіксовано у пошкодженому стані: відсутня голова. Висота наземної частини 2,3 м. Ширина її основи 0,47 м, товщина 0,17 м. У верхній частині тулуба статуї простежується розширення у вигляді плечей. Фронтальна частина скульптури відображує композицію із трьох ромбів, один з яких менший розмірами, але правильної геометричної форми. У верхній лівій частині скульптури простежується також заглиблення у вигляді півкола, зображення також пошкоджене. Третій ромб скомпоновано за 0,6 м нижче від групи двох інших. Згідно з розповідями старожилів села Пижівка, скульптуру використовували як межовий знак між кордонами полів тоді ще існуючого с. Лоївці та с. Пижівка Новоушицького району, що на Хмельниччині. Де первісно установлена скульптура, визначити зараз важко [21, с.99].

У 2000 році місцезнаходження скульптури обстежила археологічна експедиція Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, безпосереднім учасником якої був автор. На місці виявлення

скульптури археологічних досліджень не проводилося. Археолог І. С.Винокур, який проводив тоді розвідкові роботи, скульптуру із с. Пижівки відносять до групи середньо-дністровських язичницьких ідолів, що датуються матеріалами черняхівської культури III-IV ст. н.е. [7, с.128].

Рис. 4. Ідол із с. Пижівка – знахідка 1999 року (Фото автора)

У липні 2010 року на місце виявлення знахідки виїжджала археологічна експедиція Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка під керівництвом А. Ф. Гуцала. Дослідженнями на площі шурфа розміром 5x5 м виявлено розтирач сферичної форми, одна із сторін якого фіксується робочою. З'ясовано також остаточні розміри ідола та стратиграфію шурфу. Спираючись на знахідки та семантичні ознаки, Пижівську скульптуру вказаний дослідник датує початком раннього залізного віку [8, с.164].

В групу середньодністровських язичницьких скульптур включено стелу, яка знаходилась на північному заході від с. Березівка, на відстані 0,5-0,8 км від села в напрямку с. Шебутинці Новоушицького району Хмельницької області (рис. 5).

Ідол являє собою прямокутний чотирихгранный кам'яний стовп, знайдений закопаним у землю та нахиленим до землі. Висота скульптури 1,30 м, товщина 35x25 см. Дослідник В. А. Захар'єв, обстеживши скульптуру у травні 2004 року, ідентифікує її як аналог фалоподібного кам'яного ідола,

виявленого ним під час археологічних досліджень Сокілецького давньоруського могильника XII - XIII ст в ур. «Батарея» (Дунаєвецький район, Хмельницька область) [12, с.46]. На сьогодні подальша доля цього ідола не відома.

Рис. 5. Кам'яна скульптура із с. Березівка (фото В. А. Захар'єва)

Таким чином, наведена інформація суттєво доповнює низку язичницьких скульптур в районі лівого берега середньої течії Дністра та свідчить про їх значне скупчення в регіоні, як певний локальний вияв язичницьких артефактів епохи бронзи, раннього та ранньосередньовічного віків.

Список використаних джерел і літератури

1. Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1901. – С. 300.
2. Сецинский Е. И. Археологическая карта Подольской губернии / Е. И. Сецинский // Труды XI археологического съезда. – М., 1901. – С. 205-210.
3. Винокур І. С. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя / І. С. Винокур, П. А. Горішний ; Кам'янець-Подільський пед. ін-т ім. В. П. Затонського. – Кам'янець-Подільський : Центр Поділлязнавства, 1994. – 362 с. : іл.
4. Винокур І. С. Буша: історико-краєзнавчі нариси / І. С. Винокур, О. М. Альошкін, Р. В. Забашта та ін. – Хмельницький, 1991. – С. 110-132.

5. Винокур І. С. Давні слов'яни на Дністрі / І. С. Винокур, Б. О. Тимошук. – Ужгород: Карпати, 1977. – 111 с.
6. Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен / І. С. Винокур. – К.: Наук. думка, 1972. – 180 с.
7. Винокур І. С. Черняхівська культура: витоки і доля / І. С. Винокур. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 123-173.
8. Гуцал В. А. Ідол із села Пижівка... – С. 164.
9. Гуцал В. А. Кам'яна статуя із Лоївець на Середньому Дністрі / В. А. Гуцал, С. О. Семенчук // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр: зб. наук. праць. – К.: ІАНАНУ, 2004. – Вип. 6. – С. 116-118.
10. Забашта Р. В. Антропоморфні скульптури палеометалу з теренів Верхньої Наддністрянщини (Каталогізація і атрибутивні пропозиції) / Р. В. Забашта // Записки наукового товариства ім. Шевченка: Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. – Львів, 1998. – Т. ССXXXVI. – С. 230.
11. Забашта Р. В. Ідол із села Мишків (До питання атрибуції) / Р. В. Забашта // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Секція археології: Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 24-25.
12. Захар'єв В. А. Третій сезон досліджень у Соکیلці / В. А. Захар'єв // Археологічні дослідження в Україні в 1994-1996 роках. – К., 2000. – С. 46.
13. Олійник В. І. Антропоморфні стели з села Мишків на Тернопільщині / В. І. Олійник // Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 2000. – С. 96-100.
14. Природа Хмельницької області / під ред. К. І. Геренчука. – Львів: Вища шк., 1980. – 152 с.
15. Рыбаков Б. А. Язычество Древних славян / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1981. – 608 с.
16. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков – М.: Наука, 1987. – 380 с.
17. Русанова И. П. Языческие святилища древних славян / И. П. Русанова, Б. О. Тимошук. – М.: Наука, 1993. – 304 с.
18. Семенчук С. О. Історіографічний огляд та джерельна база досліджень язичницької культури лівобережної частини Середнього Подністров'я в I тис. до н.е. – першої половини I тис. н.е. / С. О. Семенчук // Матеріали XIII Подільської іст-краєзн конф (18-19 листоп. 2010 року) [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура] / О. М. Завальнюк (голова), В. І. Войтенко (співголова), Л. В. Баженов (відп. редактор) та ін. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. – С. 46-50.
19. Семенчук С. О. Лівобережний Середньо-Подністровський осередок – локальний регіон для реконструкцій язичницьких культів в VII ст. до н. е. – XIII ст. н. е. / С. О. Семенчук // Історія, культура та освіта: християнський вимір: зб. наук. пр. Хмельницького ін-ту МАУП. – Хмельницький: Вид-во XI МАУП, 2014. – Вип. 3. – С. 192-200.
20. Семенчук С. О. Лівобережна частина Середнього Подністров'я в дохристиянський період / С. О. Семенчук // Історія, культура та освіта:

християнський вимір (до 125-річчя Хрещення Київської Русі та 20-річчя Хмельницької єпархії УПЦ) : Зб. наук. пр. [ред. кол.: Білий Л. Г. (голова) та ін.]. – Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2013. – С. 177.

21. Семенчук С. О. Язичницькі скульптури та скельні рельєфи Середнього Подністров'я / С. О. Семенчук // Тези міжнародної наукової конференції. «Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя», присвяченої 90-річчю з дня народження видатного вітчизняного археолога Б. О. Тимощука. (10-11 квітня 2009 р.). – Чернівці, 2009. – С. 66.

22. Тур А. С. Мышковский идол / А. С. Тур, Ю. Н. Малеев // Археологические открытия 1976 года. – М., 1977. – С. 383-384.